

УДК 821.161

Тхорук Р. Л., к.філол.н., доцент (Рівненський державний гуманітарний університет)

МЕТАФОРА ЯРМАРКУ У ПРОРОЧІЙ РИТОРИЦІ ШЕВЧЕНКОВОГО ПОСЛАННЯ «І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ...»

Анотація. У статті проаналізовано роль риторики із чіткою інтертекстуальною адресацією (пророцькі книги) у переконуванні читача та роботі зі сформованим горизонтом очікувань у звичній для романтиків темі історичного й національного розвитку. Значення у творенні смислових напружень покладено на візуальні образи (метафора ярмарку) та звуковий (просодичний) чинник.

Ключові слова: етос, пророча риторика, візуальний образ, просодичні текстуальні елементи, смислове напруження, поезія Т. Шевченка, читач.

Аннотация. В статье анализируется роль риторики, которая имеет чёткую интертекстуальную адресность (книги пророков), в процессе убеждения читателя и влияния на горизонт ожиданий в романтической теме исторического и национального развития. Значение в формировании смысловых напряжений полагается на визуальные образы (метафора ярмарки) и просодический элемент.

Ключевые слова: этос, риторика пророчеств, визуальный образ, просодические текстуальные элементы, смысловое напряжение, поэзия Т. Шевченко, читатель.

Annotation. In article author interprets senses of rhetoric with clear intertextual address (Books of Prophets) to pursue reader and to work with horizon of expectations in theme of historical and national development. In Shevchenko's polemic excrete of the poem meaning is on visual images (metaphor of fair) and inclusion of prosodic elements in origin of sense tensions.

Keywords: ethos, prophetical rhetoric, visual image, prosodic textual elements, sense tension, Taras Shevchenko's poetry, reader.

Одним із засобів сказати про найсокровенніше у Тараса Шевченка стають відсилання до пророчих книг Біблії та наслідування форм вислову у ній; почасти використання постави пророка із художньою метою, що призводить до ідентифікації у читацькій свідомості ліричного героя із відповідними характеристиками й соціальними завданнями. Активне звернення до пророчих книг дослідники спостерігають в період «трюх

літ», в час осмислення політичних реалій сучасної поету України. Показовий у цьому плані текст поеми «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє». Вражає тонке відчуття найдрібніших нюансів слова, яке, впливаючи на письмо, саме проникнення в поле омовленого Т. Шевченком досвіду робить швидким і не проблемним.

В інтерпретаціях дослідників на широких контекстах можна відстежити набутий досвід поїздок Т. Шевченка по Україні у сорокових роках ХІХ сторіччя та переосмислення проблематики козаччини (М. Зеров), слов'янофільства (С. Смаль-Стоцький, І. Дзюба). Політичний зміст поеми та мозаїчність багатого на приховані цитати викладу збільшує цінність коментарів шевченкознавців (В. Сімович, В. Сулима). Глосолалію (імітація й пародіювання різних ритмічно-дискурсивних практик) відзначено як прикметну ознаку політичних поем періоду «трьох літ» багатьма дослідниками (Ю. Івакін, Н. Чамата, М. Шкандрій, Г. Клочек). У «Посланні...» багатоголосся діє в структурі протиставлення джерел: світського (й офіційного) та релігійного (біблійного), – що набувають закріплених смислів – наразі, підміни та істини. Серед засобів творення комічного ще Ю. Івакін називає потенціал біблеїзмів, просторічної лексики, кліше офіційної публіцистики. Але сам список, навіть супроводжуваний установами функціональних смислів, не показує, як проходить формування механізмів переконування й стратегії впливу на читача. Значення має фігура антитези, яку виписано протиставленням ліричного героя й інших людей, покори й «окайності». Надалі спробуємо переконати, що експеримент Т. Шевченка був вишуканим і враховував тонкі емоційні нюанси.

У статті інтерпретовано засоби створення сатиричного етосу, роль риторики із чіткою інтертекстуальною адресацією (пророцькі книги) у переконуванні.

Як стверджують неоритори львівської школи, «сутність етосу твору слід шукати в інтеграції всіх його елементів, в інтерференціях, конвергенціях, напруженнях, які при цьому виникають» [1, с. 275]. У творі Т. Шевченка «І мертвим і живим...» задіяно складну систему алюзій для створення паралелі між сакральним (церковним) та національним дискурсами. Нагадувати про біблійно-церковну літературу повинні й згадки про Страшний Суд; парафрази із послань пророків та відсилання до постатей Єремії, Іезекиїла та Осії; епіграф. Але йдеться, власне, про модус – підтримувану різними засобами асоціацію із сакральною літературою (біблійною, православною, своєю). Із перерахованих джерел дібрано риторичні формули, які називають пророчою риторикою. Тематизація у сегменті сакрального окреслює авторські інтенції й низку правил, до яких опосередковано закликає поет. Насамперед йдеться про обачність, відповідальність, крайню правдивість та узгодження із колективними

уявленнями. Потужної інтерференції зазнає образність книг біблійних пророків, що підказують поетові візуальні образи-метафори.

Від пророка Іезекіїла український поет бере такі алегорії-назви на позначення батьківщини, як «руїна», «пустеля», описи покритої «трупами» землі. Продуктивною у цьому творі Т. Шевченка стає запозичена із книги пророка Осії метафора сівби й жнив: «Засійте собі правду, жніть плід любові, розоріть собі цілину. /.../ Ви орали безбожність, жали беззаконність і їли плід брехень» (Осія 10: 12); «Вони бо сіють вітер і пожнуть бурю: на їхньому стеблі нема колосся, муки воно не вродить; а як і вродить, то чужі його поглинуть» (Осія 8: 7).

Інакшість оточуючих теж окреслюється завдяки біблійним метафорам сліпоти та глухоти, тобто духовних каліцтв, що рівнозначні номінаціям «недолюди», «діти юродиві» із тексту поеми. Власні інтенції автора може бути описано і як промовляння (послання), і як навчання (діти), і як зцілення (від юродства, глухоти, сліпоти). Саме у цьому контексті дивною з погляду аргументацій виглядає настанова: «не шукайте, не питайте того, що немає і на небі». Суперечність буде знято лише тоді, коли «пізнання», або ж «науки», як про них сказано у тексті поеми, буде потрактовано як погодження видимого й невидимого, мирського й трансцендентного, як вміння бачити одразу минуле, теперішнє й майбутнє. Якщо узагальнити, то як дар погоджувати власну волю із Промислом Господнім.

Окрім забезпечення відповідного ставлення читача до рівня розмови та класифікації теми поеми, пророча риторика містить і глибокий потенціал. Вона забезпечує чітке протиставлення «свого» і «чужого», по суті, показує, що розокремлення мусить провадитися за такими ознаками, як віра (на них вказує церковнослов'янщина, формули-парафрази із послань пророків) та вільнодумство («современні огні», йдеться про тогочасну гуманітаристику). Протиставлення західництва й слов'янства, релігійності й вільнодумства, панславізму й націоналізму назагал властиве публіцистичному дискурсу першої половини XIX сторіччя. І. Дзюба робить висновок, що, критикуючи Шевченкові заклики до «відрубності», М. Драгоманов та І. Франко сприймають їх «у загальному потоці слов'янофільських фраз», поза контекстом власне поеми і не враховуючи ідейне розмаїття течій [2, с. 380]. Та поміркуймо над тим, що Т. Шевченко не тільки критикує, а й показує світ, в якому співіснують різні картини світу у головах різних людей, і кожна із цих картин історично відносна. Головну цінність, відтак, бачить поет у злагоді всіх «синів» однієї України заради України.

Функціональна роль синтаксичних та лексичних формул із книг біблійних пророків полягає у формуванні та підтримуванні істинних, на думку автора, смислів – і відповідно проєктованих як істинні і для читача. Розрахунок поета не у всьому виправдав себе. Зокрема, різка критика

М. Драгомановим часто використовуваних Шевченком картин Страшного Суду у статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» дає підстави стверджувати, що текст поеми та висловлені автором тези може бути сприйнято за анахронічні й ігноровано поза викривальними (сатиричними) настановами: «Він усе по-старому *судив* та *карав* людей і навіть усе хотів «перелякати пекло та здивувати Данта старого нашими магнатами й полупанками» [Підкреслення автора; 2, с. 357]. Якщо в ході визначення жанру поеми домінує увага до пафосу викриття земляків (за будь-що), то інтерпретатори називають її сатирою, а біблеїзми – засобами високого стилю. Та дивним чином утверджуються інші теми (та інший етос) під час цитувань й реcitaцій, коли представляють на публіці уривки твору. Тоді читачі вибирають одну з тез послання. Знову-таки замішання виникає через ігнорування цілості й недооцінювання стрункої ієрархічності риторичних складових. Репертуар крилатих висловів (ідіом), взятих із поеми, зміщує акценти на інші смисли; їх назвав Г. Грабович «благочестивими педагогічними приписами» й «політичними рецептами» [3, с. 11]. Наприклад,

*Та читайте,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми* [4, с. 253];
*В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля* [4, с. 250].

Прикметно, що ті дослідники, які виокремлюють ці смислові теми та не ігнорують їхньої ролі, визначають жанр як політичну поему, акцентують на темах історії. Проте слід урахувати той факт, що серед сучасників Т. Шевченка теж було чимало вольтер'янців і їхню рецепцію поет легко міг змодельовати. Отож, коментарі М. Драгоманова наштовхують на думку, що поет шукав погодження двох взаємно неможливих картин світу (наукової та релігійної). Тоді прояснюється функція основного тропа прологу поеми – метафори ярмарку.

Для політичних поем Тараса Шевченка притаманна усталена композиція, константами якої стали епіграф та філософський пролог. У поемі «І мертвим, і живим...» картина світу – малюнок ярмарку з абсурдними порядками:

*Тільки я, мов окаянный,
І день, і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.*

*І господа зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма [4, с. 250].*

Це єдина картина прологу, яка набуває ознак пластичного зорового образу (візуального), що уможлиблює її домінування в читацькій рецепції. Вона заповнює та структурує весь художній простір: у центрі, що названо розпуттям, перебуває ліричний герой; адресант статичний, вони, навпаки, рухомі.

Літературна тема ярмарку має два потужні семантичні поля, які можуть долучатися до вибудованих поетом контекстів. Алегорія торговиці, яку дано бачити лише «окаянному» оповідачеві, за походженням із середньовіччя. Вона – одна із зупинок на шляху до спасіння в алегоричній європейській літературі, залишила також слід у крутійських романах (Ален Рене Лесаж) та навіть у реалістичній літературі (В. Теккерей). Джон Баньян, наприклад, ведучи свого Пілігрима до Небесної країни (1678–1684), змушує зупинитися на Ярмарку марнот, зазнати нападок і звинувачень, пережити судове розслідування. Сюжетні ситуації алегорично відтворюють переслідування мирськими спокусами. В українському літературознавстві ярмарок описано як топос-простір карнавального існування (за М. Бахтіним), перевертання всякого порядку догори дригом і пов'язано із звичаєво-економічною практикою українців. Сьогодні доступними читачам творами, які фіксують топос, є твори М. Гоголя. Все ж образ сорочинського ярмарку не елімінує проблематики трансцендентного потустороннього буття, а власне середньовічних смислів. Адже образ червоної свитки розгортається у двох вимірах: очікувань селян (забобон) і театралізованої реальності (циганське дійство). А об'єднуючим тлом стала легенда-оповідь про диявольську присутність у людському житті. Таким чином червона свитка перетворюється на маніпулятивну реальність, а ярмарок – на простір шахрайств і підмін. Базовою основою картини ярмарку у Т. Шевченка вважаю вертеп із інтермедійною частиною (персонажі Дід, Баба, Циган, Циганча, Коза, Смерть та ін.). Між персонажами розіграно сцену-подію, причини якої – захланність, дурість, лінь, тобто різноманітні людські гріхи. Нагадуючи про шлях спасіння, водночас вона відбиває ситуацію тривоги й трепету, споглядання загроз душі, загострює акценти на розмірковуваннях та цінності суду розуму – на тезах-судженнях.

У пролозі Шевченкової поеми «І мертвим, і живим...» семантичні зсуви ще сла�ніші, хоча, погодьмося, йдеться про спостереження за мирським і гріховним. Адже «обмін кайданами» виглядає за абсурдну із погляду референтності ситуацію, яка вимагає більшої дистанції для спостерігача, щоб її зрозуміти.

У розділі «Якби ви вчилися так, як треба» (вірші 91–193) чимало зусиль поладано уявним промовцем, – він же водночас ліричний герой, щоб розмежувати напівправду й правду про козацьке минуле:

Подивіться лишень добре,

Прочитайте знову

Тую славу [Підкреслення автора; 4, с. 253].

Відлуння метафоричного мотиву ярмарку прописано через вказівки на помилкові ідентифікації, які мали ті, хто навчається у тогочасних школах (Брут, Коклес), та оцінного іменування цього ганебного факту (візуалізація метафори рабства у картині запряженої робочої тварини):

Чого ж ви чванитеся, ви!

Сини сердешної України!

Що добре ходите в ярмі,

Ще лучче, як батьки ходили

[Підкреслення автора; 4, с. 253].

Облудність науки «по німецькому показу» розкрито тут у формі риторичної фігури вдаваної розмови із саркастичними шаржуванням, пересмикуванням, що завершується картиною господарювання німця на українській землі.

У розділі «Доборолась Україна» (вірші 194–261) напівправда, якою торгують, перетворюється в образ «світла в очі», різкого променя, що не зцілює, а калічить жебрачку. Уявного вчителя / купця / лікаря (ідентифікація достатньо мінлива і залежить від ідіоми-метафори), як і в попередніх частинах, називають німцем, що загалом збільшує значення категорії мови в широкому семіотичному смислі мови рідної культури. Саме німецький слід може бути наслідком складної асоціації готської історії з літописного оповідання «Повісті минулих літ», метонімічним її виявом слугує образ «упрягання в ярмо», зорювання поля на догоду завойовнику із прологу.

Водночас внутрішній простір автора-оповідача, що оприявнюється потоком емоційних характеристик, представляє іронічне ставлення до змальованої картини світу. Тобто її й утверджено, й спростовано завдяки супровідному потоку оцінок, застережень, коментарів ліричного героя, які імітують процес розмірковувань. Конвергенція з інтертекстуальним контекстом біблійного «Плачу Єремії» підказує, що на місці всезагального спочинку, щоденних змін, переданих опозиціями втома / сон, смеркання / світання, існує у якості іншого виміру цілком відмінна картина – «велелюдних розпутть» (перехресть).

Оповідач задає одразу два тлумачення побаченого «велелюдного розпуття»: це дивний ярмарок і водночас перехрестя. Обидва візуальні образи – тропи. Звернемо увагу, що Т. Шевченко використовує лексику «розпуття», яка за звучанням ближча до «розпутний» (грішний), а не до

«шлях». Усе ж зазначу, що, на мою думку, поетові вдається за акцентів на гріховності зберегти фіксацію візуального простору перехрестя, адже там розташоване символічне місце оповідача. Просодичне протиставлення польщизни / церковнослов'янщини, яке підсилило й проявило дихотомію своє / чуже (і відповідно: своя хата / чуже поле), забезпечує смислове поле, в якому «велелюддя» можна прочитати як «серед народів». Так отримує наповнення риторична фігура протиставлення ви / вони із виокремленою позицією мудрого спостерігача.

Пластичних картин, аналогічних до проаналізованої вище, небагато. Все ж кілька з них можуть завдяки тематичному зв'язку відсилати до прологової алегорії ярмарку. Наприклад, вдавану розмову з учнями й німцем-учителем завершено словами:

Кров'ю вона [воля] умивалась,

А спала на купях,

На козацьких вольних трупах,

Окрадених трупах! [Підкреслення автора; 4, с. 250].

Грамаітична форма епітета притаманна українській мовній системі, та сама лексема – авторський неологізм, який очуднює й підсилює смислові можливості кореня та звучність цитованих рядків довкола домінантного образу «крові» (тортур; жертви). Наразі важливо, що епітет «вписує» тему вдаваної розмови про генеалогічні пошуки козацької старшини у картину всесвітнього ярмарку шахрайства й підмін.

Ще одна наскрізна тема, яка постає у візуальних картинах, – тортури й знущання («людей запрягають в тяжкі ярма»). Її теж оформлено і як алегоричну емблему, і як правдоподібний образок.

Доборолась Україна

До самого краю.

Гірше ляха свої діти

Її розпинають [4, с. 253].

Витворена картина, звісно, уявна. Та в разі візуалізації у центр буде поставлено хрест із прибитою до нього людиною. Конфігурація персонажів закріпить конфлікт ідеологічний: зречення громадян своїх обов'язків перед батьківською культурою й історією. Алегорією стане персонажна функція терпіти / знущатися. Здебільшого Т. Шевченко візуалізуватиме надто жорстокі форми знущань – із практики середньовічних покарань у судовій практиці Речі Посполитої:

1) Дознаються небожата,

Чия на вас шкура,

Та й засядуть, і премудрих

Немудрі одурять [4, с. 251];

2) Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,

А з їх, бувало, й лій топили [4, с. 253].

Смислові напруження створює уже заголовок. Тут поет обігрує відмінності сакралізованої церковнослов'янської артикуляції деяких лексем та польської просодії. У заголовку написано Україна, а не Україна. Рідна авторові та його адресатам земля отримує назву за польською артикуляцією. Іронічність у назві підтримують лексеми «дружнєє» та «посланиє», «ненарожденні», що відсилають до церковнослов'янської артикуляції. Центральний концепт «Україна» ще у заголовку постає як соціально-політична проблема. Це земля (звідси – звертання «земляки»), яка має трансформоване під польщизну ім'я та населення якої мало б відгукуватися на цілощучу «музику» (просодію, артикуляцію) церковнослов'янщини. Розрізнення свого / чужого опущено на глибокі рівні – звучання молитви та рідної мови.

Примирення й взаєморозуміння, відмова від ворожнечі через різні світоглядні позиції, невіддатність на «ярмаркові» теорії й концепції, повага до усіх, хто трапляється на спільному обжитому просторі, – різноспрямовуючі теми смислового поля поеми. Право бути почутим освячене наслідуванням пророчої риторики. Як бачимо, у полемічному письмі Т. Шевченка велике значення мають візуальні картини. Оскільки «до здібностей читача найперш належить тенденція додавати єдиний, завершений смисл сукупності метабол», то розпізнавання біблійних мотивів та форм, представлене у цій статті, має гіпотетичний характер.

1. Общая риторика / Ж. Дзюба, Ф. Пир, А. Тринон и др. : общ. ред. и вступ. ст. А. К. Авеличева; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1986. – 392 с. 2. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К. : Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 720 с. 3. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Г. Грабович; пер. з англ. С. Павличко. – К. : Рад. письменник, 1991. – 212 с. 4. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12-ти т. / редкол. : Є. П. Кирилук (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1 : Поезія 1837–1847 рр. / упоряд. та комент. В. С. Бородіна та ін.; ред. В. С. Бородін. – 528 с.

Рецензент: д.філол.н., професор Захарчук І. В.